

Список використаних джерел

1. Карнаух Г. В. Велика і мала літери як засіб розрізнення неоднозначних словоформ при автоматичній дизамбігуації / Г. В. Карнаух // Проблеми граматики і лексикології української мови : Збірник наукових праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 8. – С. 26-36.
2. Колеснікова І. Є. Українське ділове мовлення : навч. посібник / І. Є. Колеснікова, Ю. Ф. Прадід / [за ред. Ю. Ф. Прадіда]. – Сімферополь : ВД «АРІАЛ», 2009. – 210 с.
3. Корпусна лінгвістика / [В. А. Широков, О. В. Бугаков, Т. О. Грязнухіна та ін.] ; під ред. В. А. Широкова. – К. : Довіра, 2005. – 407 с.
4. Кочерган М. П. Слово і контекст / Кочерган М. П. – Львів : Вища школа, 1980. – 182 с.
5. Крыгин М. Снятие грамматической омонимии в тексте с помощью статистических методов / Крыгин М., Шкурко В. Афанасьева О. // Прикладна лінгвістика та лінгвістичні технології : MegaLing-2009. – К. : Довіра, 2009. – 527 с.
6. Крыгин М. Текст на естественном языке как объект статистического анализа / М. Ю. Крыгин // Біоніка інтелекту : наук.-техн. журнал. – 2000. – № 1 (72). – С. 75-82.
7. Лінгвістичні та технологічні основи тлумачної лексикографії / [В. А. Широков, В. М. Білоноженко, О. В. Бугаков та ін.] ; під ред. В. А. Широкова. – К. : Довіра, 2010. – 296 с.
8. Мільченко О. С. Семантичні девіації в нормативно-правових текстах: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Мільченко Ольга Сергіївна. – К., 2011. – 178 с.
9. Пиотровский Р. Г. Инженерная лингвистика и теория языка / Пиотровский Р. Г. – Ленинград : Наука, 1979. – 112с.
10. Чулінда Л. І. Аспекти використання лінгвістичних знань в юриспруденції / Л. І. Чулінда // На терені юридичної і філологічної науки : [Зб. наук. праць, присвячений 50-річчю від дня народження і 25-річчю наук.-пед. діяльності професора Прадіда Ю. Ф.]. – Сімферополь : Елінь, 2006. – С. 89-93.
11. Шевченко І. В. Электронный грамматический словарь украинского языка. / Шевченко І. В., Рабулец А. Г., Широков В. А. // Труды Международной конференции «MegaLing-2005. Прикладная лингвистика в поиске новых путей», 27 июня – 2 июля 2005 г. – Меганом, 2005. – С. 124-129.
12. Шипнівська О. О. Структурно-семантичні та функціональні характеристики міжчастини-номовної морфологічної омонимії сучасної української мови: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Шипнівська Ольга Олександрівна. – К., 2007. – 238 с.
13. Широков В. А. Элементы лексикографии / В. А. Широков. – К. : Довіра, 2005. – 304 с.
14. Язык закона / [под. ред. А. С. Пиголкина]. – М. : Юрид. лит., 1990. – 192 с.

Summary. This research describes the investigation of particulars for elimination of grammatical ambiguity of word-forms on the basis of legal acts. It is offered some algorithm of word forms identification which may designate both proper and common names. It is found specificity of the behavior of linguistic processor while using trigrams of different types.

Keywords: legal documents, grammatical ambiguity, word-form, grammatical meaning, proper name, common name, trigram.

Отримано: 7.10.2012 р.

УДК 811.161.2'373.7

Т. В. Кедич

ОСОБЛИВОСТІ ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКОГО ВИКОРИСТАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ В АСПЕКТІ КОНТЕКСТУАЛЬНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В ІСТОРИЧНІЙ ПРОЗІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджено особливості індивідуально-авторського використання фразеологічних одиниць в історичних романах Р. Іваничука, Р. Іванченко, Ю. Мушкетика, П. Загребельного. Фразеологізми проаналізовано в аспекті їхньої контекстуальної реалізації.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологічний вираз, стійкі сполучення слів, контекст.

Проблема дослідження фразеологічного багатства мови в художніх текстах тісно пов'язана з такими дисциплінами, як стилістика, лінгвістика тексту та перебуває на перетині двох наук

– мовознавства та літературознавства. Художній текст має всі загальнотекстові характеристики: структурно-смыслову єдність, упорядкованість одиниць і складових частин, комунікативну спрямованість [20, 89]. Однак на відміну від, наприклад, тексту наукового стилю, художній текст містить інформацію, яка не завжди еквівалентна реальній дійсності й, отже, відзначена вищим ступенем авторської мовної свободи. «Дослідники, звертаючи увагу на орнаментальну і риторичну функції фразеологізмів, – зазначає В. А. Папіш, – чомусь майже не враховують той факт, що фразеологізми, крім цього, беруть участь у творенні різних підтекстових інтонацій, репрезентуючи мовний мікросвіт автора» [20, 93].

Теоретичні дослідження з фразеології як розділу мовознавства в сучасній лінгвістиці охоплюють досить широке коло проблем: вивчення фразеологізму як основної одиниці фразеології, структурно-семантичні особливості стійких сполучень слів, функціонування фразеологічних одиниць у мовленні та мові художніх текстів, визначення основних методів дослідження тощо. На сьогодні одним з найактуальніших постає питання контекстуального аналізу узуального й оказіонального використання фразеологізмів у мові художньої літератури. Текстовому підходу вивчення стійких сполучень слів у художній прозі окремих авторів приділяли увагу Л. Г. Авксентьев [1], Ю. І. Кохан [15], В. А. Папіш [19], А. П. Супрун [21], І. С. Гнатюк [3] та ін.

Мета нашої статті – дослідити особливості індивідуально-авторського використання фразеологізмів в аспекті контекстуальної реалізації на матеріалі історичних романів П. Загребельного, Ю. Мушкетика, Р. Іваничука, Р. Іванченко.

Фразеологічна одиниця, будучи компонентом будь-якого тексту, тісно пов'язана з контекстом твору. Лише в контексті й у живому мовленні зазвичай вона може виявити свій смисл. Аналіз фразеологізмів поза контекстом видається малоефективним, оскільки не забезпечує розкриття семантики фразеологічної одиниці. Як слушно зазначає І. С. Гнатюк, що стилістичні можливості мовних одиниць у конкретних умовах певною мірою стосуються і фразеологізмів, оскільки «внаслідок співвіднесеності фразеологізму зі словом дуже часто принципи аналізу і його основні характеристики переносяться в галузь фразеології. Потенційні можливості слова виявляються в контексті» [2, 62].

За визначенням О. В. Куніна, «контекст – це відрізок тексту, що вичленовує й об'єднує мовна одиниця або мовленнєва одиниця, що може перейти в мовну, які детерміновані актуалізаторами в разі узуального або оказіонального використання. Фразеологічний актуалізатор – це слово, словосполучення, речення чи група речень, семантично пов'язаних з фразеологізмами, що вживаються в цих контекстах» [16, 13-14].

Контекст сприяє не лише найповнішому та найефективнішому вияву значення традиційних фразеологічних одиниць, а й створює умови для нової їхньої сполучуваності. Так, наприклад, у художніх текстах фразеологізм може постати в незвичному для нього контекстному оточенні, що спричинює виникнення нових відтінків у значенні, подвійної значущості або навіть повної зміни семантики. У контексті виявляється їхня експресивність та емоційна оцінність.

Багато фразеологічних одиниць належить до виражальних засобів мови, що уможлиблює використання фразеологізмів в узуальному (мовному) та оказіональному (мовленнєвому) значенні. У нашому дослідженні дотримуємося думки, що «узуальний (від лат. *usus* – звичай, правило) – такий, що відповідає загальноприйнятій нормі щодо вживання слова, фразеологізму» [4, 188]; «оказіональний – такий, що не відповідає загальноприйнятому вживанню, має поодинокі, рідкісне значення» [4, 113-114].

Аналізуючи певні тексти, дослідники неодноразово вказували на те, що фразеологічні одиниці, уживаючись у певному порядку в контексті, а в процесі функціонування в конкретних висловленнях, унаслідок їхнього оригінального використання авторами, можуть набувати експресивних відтінків, а отже, і нового емоційного забарвлення.

Для текстів історичної прози другої половини ХХ століття досить характерним є таке вживання фразеологічних одиниць, яке реалізується тоді, коли у вузькому контексті письменники використовують кілька фразеологічних одиниць, зокрема синонімічні або близькі за значенням: *Волів би й не повертатися ніколи, ніж знову стати перед нею з порожніми руками і пустими словами* [5, 240]. Фразеологічна одиниця *пусті слова* – «беззмістовні, не варті уваги», яка йде одразу після фразеологізму *з порожніми руками* – «без нічого» завершує характеристику ситуації, яка передає переживання посла про стан рідного краю Роксолани – Україну, про яку він сам нічого не знає. У контексті *Та немає гіршого страху, коли опиняєшся серед малих людей, в яких немає серця. Душі немає* [8, 85], фразеологічна одиниця *немає душі* «жорстокі люди» ніби доповнює перший зворот «бути байдужим до кого-, чого-небудь, жорстоким» і допомагає яскравіше передати образ «карликів» з історичного роману Р. Іваничука «Орда».

Релевантною рисою таких фразеологічних одиниць є те, що вони розташовуються в лінійному порядку і є синонімічними або близькими за значенням: *Недобрим словом згадувала [Ніга Коротка – прим. Т. К.] свого Пороя, що покинув її, покинув землю і тепер блукає десь у чужих*

сторонах, добра шукав. Діти без нього повиростали. **На її руках усе!.. На її горбі!..** А тепер – легше буде... **Нерадець стане дружинником, може, й братів перетягне...** [10, 108]; ... усамітнювалися від інших спудеїв, розігрували вдвох сценки з Святого Письма, з творів древніх авторів, розуміли один одного з **позирку, з покиву пальця**, але зненацька той товариш, **Миколка**, захворів на сухоти, і його забрали додому [17, 15]; **Козацтво охоплювало плац збитим півколом – плече в плече, рука в руку, голос у голос, погляд у погляд** [6, 164]. Уживаючи схожі фразеологізми, письменники досягають посилення емоційно-експресивного відтінку висловлювань і першої, і наступних фразеологічних одиниць одночасно, надають потрібного, задуманого відтінку значення.

Письменники послуговуються зазначеним способом уживання фразеологізмів для змалювання мовного портрета героїв, їхньої характеристики, передають їхні переживання, емоції: **Хто зна, які боги ліпили Ганжу й споряджали його, пускаючи в наш світ непростий, але зробили вони так, що до його сухорлявої, міцної, як корінь, статури, до чорного, як кінська грива, волосся і чорних, як ніч, брів дали очі неймовірної синяви, і коли цей чоловік дивився на тебе, то забував ти сам себе...** [6, 177]; **Ось зараз вона упаде на коліна перед ним. Заломить руки...** Почне благодати-голосити... **Хай!** [11, 214]; **Чудодійне ханське письмо, що виведе її на ясні зорі, на тихі води, у край веселий** [8, 459].

Мова історичних романів насичена крилатими висловами, прислів'ями, приказками, афоризмами, оскільки саме вони демонструють красу людського розуму, прагнення до істини. Стійкі сполучення слів, що використовують письменники, зазвичай є запозиченими з латинської, французької, турецької мов: **Cherche la femme**, – **розвів руками Меншиков. – Я сам неписьменний, проте французьку мову знаю і єсмь академіком Кембріджського університету** [8, 96], де **cherche la femme** означає «шукайте жінку»; **toto modo** – «в будь-який спосіб»: **...кожен для себе, кожен так і зирить, як урвати з цього світу toto modo, як вчинив преподобний Ігнатій Лойова** [6, 40].

Ж. В. Колоїз називає фразеологічні одиниці на кшталт **toto modo, cherche la femme** нетранслітерними – «усталені конструкції, що характеризуються нетрадиційністю форми та традиційністю змісту» [13, 88]. Нетранслітерні фразеологізми, надаючи художньому творові книжного, патетичного звучання, мають специфічне емотивне забарвлення, що посилюється насамперед графічною формою вираження і є засобом доповнення основної інформації: **Незмірно страждаю, бачачи пана писаря серед тих, які nihil sacrum ducunt – які і віру, і жон, вольності в Дніпрі утопили** [7, 26], де **nihil sacrum ducunt** з латини означають «не знають нічого святого». Цікавим є той факт, що крилаті вислови з латинської мови, зокрема в історичному романі П. Загребельного «Я, Богдан», уживаються в оказіональному значенні. Однак трансформації таких усталених одиниць не стосуються семантики, розширення меж фразеологічних одиниць, а відбуваються за допомогою графічної форми вираження, зберігаючи значення [13, 89]: **Я звелю приглядати за паном сотником і не подивлюся на його високі знайомства й покровительства, бо тут я пан і тільки я маю право поена таліоніс** [7, 127], де **поена таліоніс** – «карати й милувати»; **...люблять одяг, але гордують грошима, ідеалісти щодо людського роду, але вередливі щодо товариства і, як казали древні, оді профанум вульгус** [7, 99], де **оді профанум вульгус** – «ненавидіти примітивних дурнів».

Фразеологічні одиниці можуть реалізовувати своє значення, як слушно зауважує О. В. Кунін, не лише в самому тексті літературного твору, а й у його частині, наприклад, назві розділу [16, 14]. Так, наприклад, у романі Р. Іванчука «Мальви» один з розділів починається епіграфом – східною приказкою: **«Цей світ – город: один росте, другий досягає, а третій падає»** [8, 403]. У розділі йдеться про смерть одного з султанів Османської імперії – Амурата та безкінечної боротьби за престол у Багдаді. Оскільки Амурат був бездітний, то на престол повинні були призначити найближчого родича – рідного брата Ібрагіма. Четвертий розділ починають слова також східної приказки: **«Два бідняки на одній підстилці вмістяться, для двох падишахів цілий світ тісний»** [8, 412]. І далі, розкриваючи зміст приказки, письменник знову і знову доводить, як «жадоба до влади» робить з людей «вершителів долі» і ніщо не може цього зупинити. Приказка, крилата фраза починають розділи й інших романів: **«Цар короною розуму не здобуде, бо володарює ум»** (Демокрит) [13, 75]; **«П'ючи воду, пам'ятай про джерело»** [13, 167]; **«Трістан та Ізольда»** [10, 58]; **«Кому повім печаль свою?»** [10, 100]; **«Перше, ніж увійти, подумай, як вийдеш»** [8, 444]; **«Славен козак – Максим Залізяк, славне наше Запорожжя»** [17, 110]. Отже, фразеологічний вираз, виступаючи у функції епіграфа, у якому образно виражена основна думка розділу, виконує композиційну функцію. Однак, слід зазначити, що саме контекст, надаючи стійким виразам єдиного конкретного значення, є джерелом смислу фразеологічних одиниць (прислів'їв, приказок, крилатих висловів), оскільки ізольований від художнього тексту фразеологізм тлумачать як універсальне висловлення, що супроводжується кількома віртуальними смислами.

Отже, контекст відкриває широке поле можливостей для різних видів індивідуально-авторського використання фразеологічних одиниць, виникнення системних зв'язків, зокрема синоні-

мічних. Лінійне вживання фразеологізмів-синонімів допомагає їм стилістично впливати один на одного, надаючи висловленню відтінок новизни.

Дослідження художньої прози на фразеологічному рівні постає актуальним і потребує подальшого вивчення й узагальнення, оскільки уможлиблює виявлення потенційних можливостей стійких сполучень слів.

Список використаних джерел

1. Авксентьев Л. Г. Фразеология языка прозаических произведений Михаила Стельмаха: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук [текст] / Л. Г. Авксентьев. – Харьков, 1969. – 26 с.
2. Гнатюк І. С. Деякі особливості використання фразеологізмів у мові сучасної художньої прози [текст] / І. С. Гнатюк // Українська мова і література в школі. – 1981. – № 9. – С. 62-64.
3. Гнатюк І. С. Трансформація традиційних фразеологізмів в мові сучасної української художньої прози: автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора филол. наук [текст] / І. С. Гнатюк // – К., 1982. – 24 с.
4. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова: короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор – К.: Либідь, 2001 – 222 с.
5. Загребельний П. А. Роксолана [роман] / П. А. Загребельний. – Кн. I. – К.: Дніпро, 1979. – 190 с.
6. Загребельний П. А. Роксолана [роман] / П. А. Загребельний. – Кн. II. – К.: Дніпро, 1980. – 271 с.
7. Загребельний П. Я, Богдан [роман] / П. Загребельний. – К.: Радянський письменник, 1983. – 511 с.
8. Іваничук Р. Мальви: твори в 3-х т. [роман] / Р. Іваничук. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1988. – С. 383-615.
9. Іваничук Р. Орда [роман] / Р. Іваничук. – Львів: Просвіта, 1992. – 199 с.
10. Іваничук Р. Черлене вино: твори в 3-х т. [роман] / Р. Іваничук. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1988. – С. 19-176
11. Іванченко Р. Гнів Перуна [роман] / Р. Іванченко. – Кн. I. – К.: Дніпро, 1986. – 215 с.
12. Іванченко Р. Гнів Перуна [роман] / Р. Іванченко. – Кн. II. – К.: Дніпро, 1986. – 223 с.
13. Іванченко Р. Золоті стремена [роман] / Р. Іванченко. – К.: Радянський письменник, 1984 – 447 с.
14. Колоїз Ж. В. Оказіональні фразеологізми у фразеологічній системі української мови [текст] / Ж. В. Колоїз // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка: Філологічні науки. – листопад – 11 (79). – Луганськ: Вид-во ЛНПУ, 2004. – С. 83-89.
15. Кохан Ю. І. Фраземіка в системі ідіостилю письменника (на матеріалі художньої прози О. Гончара і П. Загребельного): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Ю. І. Кохан – Х., 2003. – 19 с.
16. Кунин А. В. Фразеологические единицы и контекст [текст] / А. В. Кунин // Иностранные языки в школе. – 1971. – № 5. – С. 2-15.
17. Мушкетик Ю. Гайдамаки: твори в 5-ти т. [роман] / Ю. Мушкетик. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1987. – С. 110-484
18. Мушкетик Ю. Гетьманський скарб [роман] / Ю. Мушкетик. – Х.: Фоліо, 2008. – 415 с.
19. Папіш В. А. Семантико-функціональна природа фразеологізмів у художній прозі закарпатоукраїнських письменників (40-90 рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / В. А. Папіш – Ужгород, 2004. – 21 с.
20. Папіш В. Фразеологізми у спектрі лінгвоаналізу художнього тексту [текст] / В. Папіш // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: збірник наукових праць. – Ужгород: УжНУ, 2006. – Вип. 10. – С. 89-96
21. Супрун А. П. Семантико-стилістичні особливості фразеологічних одиниць (на матеріалі поетичних творів М. Рильського): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / А. П. Супрун – Д.: ДДУ, 1999. – 19 с.

Summary. At the article the features of individual-author using phraseological units are investigated in the historical poems by R. Ivanychuk, R. Ivanchenko, Y. Mushketik, P. Zagrebel'nyy. Phraseological units are analysed in the aspect of this contextual realization.

Key words: phraseological unit, phraseological expression, proof combinations of words, context.

Отримано: 18.10.2012 р.